Toruń, 22 czerwca 2020 r.

dr hab. Michał Głuszkowski, prof. UMK
Instytut Językoznawstwa UMK

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Aleksandry Wąsiewskiej pt. *Małżeństwo w systemie wartości mazurskich staroobrzędowców*
(napisanej pod kierunkiem dr hab. Heleny Pociechiny, prof. UWM).

Celem rozprawy doktorskiej mgr Aleksandry Wąsiewskiej była analiza tekstów zawartych w tomie *Сборник сочинений о браках* pod redakcją ihumena wojnowskiego klasztoru Pawła Pruskiego i Konstantyna Gołubowa. Choć na pierwszy rzut oka tytuł pracy *Małżeństwo w systemie wartości mazurskich staroobrzędowców* wydaje się nie do końca korespondować z wyznaczonym celem, lektura wstępu i założeń teoretycznych rozwiewa te wątpliwości, ponieważ prowadzona przez Doktorantkę analiza tekstologiczna dotyczy w pierwszej kolejności problemów aksjologicznych. Ponadto, we wstępie zakres badań został wyraźnie ograniczony do tekstów wybranych i redagowanych przez o. Pawła, i to na ich podstawie wyciągane są wnioski na temat poglądów autorów i uznających ich za autorytety poszczególnych frakcji (*sogłasij* i *tołków*) ruchu staroobrzędowego.

Recenzowana praca liczy 175 s., co w przypadku rozpraw doktorskich w dyscyplinach filologicznych stanowi raczej dolną granicę zwyczajowo przyjętej objętości, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę, że tekst główny to zaledwie 130 s. Nie postrzegam jednak tego faktu za wadę, biorąc pod uwagę zarówno to, że praca napisana jest językiem precyzyjnym i w sposób zwięzły, bez niepotrzebnych „wypełniaczy", jak i przedmiot analizy, którym jest niewielka broszura zawierająca teksty niekontrowersyjne. Czy w takim razie jest to wystarczająco istotny pod względem poznawczym problem, by poświęcać mu rozprawę doktorską? Odpowiedzią na to pytanie są fragmenty poświęcone genezie, historii i specyfice staroobrzędowstwa, w którym od momentu schizmy dokonało się wiele wewnętrznych podziałów, a jedną z głównych kwestii spornych, obok stosunku do duchowieństwa (popowcy i bezpopowcy) były poglądy na temat małżeństw. Teksty, które zostały poddane analizie w rozprawie stanowią przegląd najważniejszych tez i zaleceń odnośnie ślubów, rodziny i ról małżonków w społeczności wyspowej, która będąc etnokonfesjonalną mniejszością w Prusach wiele kwestii kulturowych i obyczajowych ustalała bez możliwości odniesienia do swoich rodaków i współwyznawców. Dlatego też,

mimo niepozornej postaci *Сборник сочинений о браках* jest zbiorem ważnym dla zrozumienia specyfiki funkcjonowania wspólnoty starowierców mazurskich, a także wnosi wiele do dyskusji na temat małżeństw w całym ruchu staroobrzędowym.

Rozprawa mgr A. Wąsiewskiej składa się ze wstępu, trzech rozdziałów, zakończenia, rosyjskojęzycznego streszczenia oraz aneksów: polskiego i rosyjskiego wykazu utworów, imion i źródeł traktatu Pawła Pruskiego, a także fotokopii samego zbioru. Rozdziały podzielone są punkty i podpunkty, co dodatkowo ułatwia orientację w tym dobrze usystematyzowanym i logicznym opracowaniu. Historia i geneza staroobrzędowstwa została częściowo przedstawiona we wstępie, a następnie uzupełniona na początku I rozdziału. Zarys dziejów powstał na podstawie prac E. Iwańca (1977), Z. Jaroszewicz-Pieresławcew (1995) i I. Grek-Pabisowej (1999), licznych pozycji współczesnych historyków rosyjskich, a także historycznych prac z końca XIX i początków- XX w. Cenne jest wykorzystanie tekstów historycznych wraz cytatami, np. *Правда о русских раскольниках* jako ilustracji poglądów nt. starowierców w różnych okresach. Doktorantce udało się dotrzeć także do innych historycznych prac (s. 15) o małżeństwie, m.in. *О семейном праве раскольников* (1873), *О браке у раскольников* (1877). W pracy filologicznej nie są konieczne rozbudowane poszukiwania literaturowe w zakresie pomocniczej części pracy, zwłaszcza że Doktorantka operuje w obrębie wydarzeń i interpretacji nie wzbudzających kontrowersji wśród historyków. Jednak ze względu na temat wykraczający poza analizę cech języka, wchodzący na pole kulturoznawcze i historyczne, wskazane byłoby odniesienie do najnowszych pozycji dotyczących historii starowierców w Polsce i krajach nadbałtyckich, np. prac G. Potaszenki i W. Baranowskiego, S. Pastuszewskiego, ze szczególnym uwzględnieniem regionu mazurskiego, zwłaszcza że ich współczesności i historii poświęcone zostały pojedyncze strony (s. 57-59) w podrozdziale 2.2.

Informacje historyczne w recenzowanej rozprawie to jedyne fragmenty, których umiejscowienie budzi moje wątpliwości. Jeśli podstawowe wiadomości nt. staroobrzędowstwa zostały przedstawione we wstępie, to chyba lepszym rozwiązaniem byłoby umieszczenie podrozdziału 1.1. (dotyczącego badań nad historią starowierstwa w Polsce i polemiką o ślubach wśród staroobrzędowców) na początku rozdziału II, poświęconego podobnej problematyce, a nie wśród podrozdziałów o charakterze teoretyczno-metodologicznym. W tych ostatnich szczegółowo zostały przedstawione założenia badań nad tekstem i działaniami na tekstach (głównie na podstawie prac J. Bartmińskiego, S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej i R. Grzegorczykowej). Analiza

tekstologiczna została oparta na hermeneutyce (podrozdział 1.2.4). Drugim zasadniczym filarem metodologii badań mgr A. Wąsiewskiej jest aksjologia lingwistyczna J. Puzyniny (podrozdział 1.3), choć Doktorantka korzystała także z opracowań B. Dunaja, T. Krzeszowskiego i N. Arutiunowej. Zdając sobie sprawę, że badania prowadzone są z perspektywy filologicznej, chciałbym jednocześnie odnieść się do ich transdyscyplinarnego wymiaru. Przedmiotem analizy oprócz tekstu są także wartości, leżące w kręgu zainteresowań wielu nauk. Podejście semiotyczne i po części kulturoznawcze zostało uwzględnione, ale zabrakło mi odniesienia do socjologii (dobrym punktem do rozpoczęcia poszukiwań w literaturze przedmiotu byłyby obszerne kilku(nasto)stronicowe artykuły nt. wartości i wartościowania Marka Ziółkowskiego i Ireny Pańków w 4 t. *Encyklopedii Socjologii*, Warszawa: Oficyna Naukowa 2002). Częściowo z punktu widzenia nauk społecznych Doktorantka skorzystała odwołując się do prac B. Wojciszke, ale na pewno jest to aspekt badań, który mógłby zostać rozwinięty.

Zasadniczy dla pracy jest rozdział III, w którym w ramach deklarowanego przez mgr A. Wąsiewską holistycznego podejścia do tekstów, uwzględniona została geneza i historia powstania zbioru traktatów o małżeństwach, poziomy ich organizacji i aspekty stylowo-gatunkowe, przeprowadzona została analiza źródłowa i aksjologiczna (m.in. na podstawie wybranych pól leksykalno-semantycznych utworzonych wokół podstawowych terminów określających instytucję małżeństwa). W kontekście dyskursu ideologicznego wewnątrz staroobrzędowstwa istotne było doprowadzenie wywodów do przedstawienia argumentów na korzyść ślubów zawieranych bez udziału duchownych.

Analiza, podobnie jak przygotowujące do niej rozdziały I i II, jest uporządkowana, a argumenty i ilustracje adekwatne do przedstawionych we wstępie założeń i wysuwanych na ich podstawie hipotez. Doktorantka omówiła wewnętrzną segmentację tekstu i odsyłacze stosowane przez Pawła Pruskiego (s. 90-91), przeprowadziła dogłębne poszukiwania źródłowe, by określić pochodzenie prac i autorów cytowanych przez redaktora, np. „Rozmowy o małżeństwie" Jana Chryzostoma. Ważnym spostrzeżeniem jest ukazanie na celowe odwołania redaktorów tomu *Сборник сочинений о браках* do autorytatywnych źródeł z różnych czasów dla wzmocnienia przekazu.

Cennym elementem analizy są ilustracje (s. 106 i nast.) poszczególnych cech ślubu i małżeństwa po kilka-kilkanaście do każdego omawianego aspektu. Zabrakło mi jednak trochę szerszych kontekstów, w których komentowany termin, np. na s. 110 określenia grzechu, byłby wyróżniony na tle szerszego kontekstu, który pozwalałby na porównanie,

jaki rodzaj grzechu ma na myśli autor używając pojęcia мѣрзкое блꙋдодѣйствїе lub заблꙋжде́нїе itp. Kiedy opis dotyczy mniej bezpośrednich zwrotów, jak w części dotyczącej stanowisk przeciwników ślubów i stosunek do dziewictwa, s. 110, brak ten jest nawet bardziej zauważalny, ale tu na szczęście obok ilustracji, na które złożyły się pojedyncze wyrazy (np. клеветѧ), są też szersze konteksty что̀ о҃чевидно, что́ о҃ни недоꙋмѣю́тъ ѡ҃ тѧ́нственꙋ кра́ка, и҃ разкраща́ютъ е́й и҃зражѐнный хр҃тосъ глась, które ułatwiają odczytanie intencji autora.

Podrozdział 3.3.5 (s.113-114) ma nieco mylący tytuł „Czytelnicy zbioru", który pozwala oczekiwać jeśli nie analizy społecznego odbioru omawianych tekstów, to choćby informacji nt. adresatów. Tymczasem Doktorantka skupiła się wyłącznie na środkach perswazyjnych zastosowanych przez autorów, nie wiążąc ich z antycypowanymi cechami czytelników. Ten element wydaje się mieć duży potencjał na przyszłość, ponieważ podrozdział można rozszerzyć o analizę recepcji tekstów Pawła Pruskiego przez współczesnych mu czytelników i obecnie, w społeczności mazurskich starowierców w XXI wieku.

Bezpośrednio nawiązujący do linii podziałów wewnątrz ruchu starowierskiego podrozdział 3.4 (s. 117-125) zawiera wyekscerpowane ze zbioru argumenty na korzyść ślubów. Doktorantka odnosi się do polemiki o ślubach na s. 123 i 125 pisząc, że wśród pierwszych chrześcijan „małżeństwa zawierane były w domach, a jedynymi wykonawcami ślubu byli sami małżonkowie" oraz że „głównym argumentem na korzyść zawierania ślubów bez udziału duchownych okazuje się jeszcze raz sam fakt, że jest on sakramentem". Rozwinięcie tego wątku mogłoby pełniej ukazać postawę Pawła Pruskiego i jego rolę w dyskursie ideologów staroobrzędowstwa, a także rzucić nowe światło na ewolucję poglądów wojnowskiego ihumena i późniejsze przyłączenie się do Cerkwi prawosławnej.

Jak można zauważyć, przedstawione w poprzednich akapitach uwagi miały głównie charakter sugestii i postulatów na przyszłość, ponieważ pod względem merytorycznym i warsztatowym praca jest bardzo rzetelna, a samej analizie trudno cokolwiek zarzucić. Z recenzenckiego obowiązku odniosę się także do mniej istotnych kwestii technicznych i językowych. Choć styl i logika wypowiedzi stanowią jeden z atutów rozprawy mgr A. Wąsiewskiej, trafiają się nieliczne wpadki, jak np. nietrafnie użyta nazwa wspólnoty wyznaniowej „starego Kościoła prawosławnego" (s.7). Dlatego chciałbym zwrócić uwagę na potrzebę ujednolicenia terminologii stosowanej w pracy w odniesieniu do opisywanego związku religijnego, co wbrew pozorom nie jest zadaniem łatwym. Do niedawna

w polskojęzycznej literaturze posługiwano się głównie terminami starowiercy, staroobrzędowcy i staroobrzędowstwo, ale w ostatnich latach, głównie za sprawą prac S. Pastuszewskiego rozpowszechnił się także termin staroprawosławie. Problem dodatkowo komplikuje istnienie w Polsce dwóch starowierskich związków religijnych i obecność niejednolitej terminologii w aktach prawnych: Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego i Staroprawosławnej Cerkwi Staroobrzędowców. W przypadku nazwy wspólnoty religijnej, mimo wyboru między terminami Kościół (bardziej uniwersalnym) i Cerkiew (ograniczonym do wspólnot wschodniochrześcijańskich), w pracy należałoby przyjąć jeden z tych terminów; ze względu na korzenie staroobrzędowstwa bardziej adekwatny jest termin Cerkiew. Nieporządek dotyczy też pisowni małą i wielką literą Cerkwi jako wspólnoty i rozróżnienia Cerkwi prawosławnej i Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Ofiarą podobnej niekonsekwencji padł także tytuł *Księga kormcza* (zapisywany także jako Księga Kormcza s. 99). Nietrafne są niektóre tłumaczenia tytułów i nazw własnych z języka rosyjskiego, zwłaszcza, że często funkcjonują już one w polskojęzycznej literaturze, np. Преображенское кладбище to Cmentarz Prieobrażenski, podczas gdy w pracy nazwa ta została przetłumaczona jako Cmentarz Przemienienia Pańskiego (co jest nieco mylące), a w tłumaczeniu nazwy Выговская пустынь doszło do błędu – jest to Pustelnia Wygowska, a nie Pustynia (s. 48). Inne drobne błędy dotyczą stosowanych skrótów – rosyjski to „ros.", a nie „rus.", a zamiast „cyt. po" (ros. kalka) powinno być „cyt. za", a także niekonsekwentnej transliteracji, która niekiedy odbiega od zasad przyjętych w polskich tekstach, np. Цыпин to Cypin (nie Tsypin), a Арутюнова, to Arutiunowa, a nie Arutjunowa.

W zakończeniu Mgr A. Wąsiewska podjęła próbę odniesienia znaczenia tekstów Pawła Pruskiego do współczesności. Jednak diagnoza kryzysu instytucji małżeństwa w wyniku zachodzących przemian społecznych dokonana jest intuicyjnie, bez odniesienia do wyników badań socjologicznych i danych demograficznych. Brak także weryfikacji, jakie reakcje i postawy analizowane traktaty wywołują obecnie, dlatego stwierdzenie „W związku z aktualnym dzisiaj problemem aktualny staje się dawny spór wiernych Cerkwi prawosławnej o istocie sakramentu małżeństwa" (s. 127) jest na tym etapie nieuprawnione. Analiza znaczenia tych tekstów w kontekście współczesnego stanu instytucji rodziny w ogóle, a w społeczności staroobrzędowców w szczególności, wymagałaby odejścia od badań tekstologicznych na rzecz socjologii i antropologii kulturowej, ale to byłyby już inne badania. Nie ma więc potrzeby deklarowania wyników, które nie mogły być osiągnięte w danym postępowaniu badawczym, zwłaszcza że główny cel rozprawy, czyli „analiza

aksjologiczna środków wartościujących użytych w wyekscerpowanych fragmentach dotyczących istoty ślubów oraz tradycji istniejących w staroobrzędowych wspólnotach" (s. 128) został w pełni zrealizowany, co stanowi najlepszy argument świadczący o wartości tej bardzo dobrej pracy. Była to analiza usystematyzowana i logiczna, przeprowadzona przy wykorzystaniu adekwatnego aparatu pojęciowego i metodologii, w związku z czym stwierdzam, że rozprawa mgr Aleksandry Wąsiewskiej spełnia wymagania stawiane pracom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie Doktorantki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.